ՊԱՐՍԿԱ-ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՆԴԵՊ VII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Ա.Ա.

VI դ. սկզբին Վրաց եկեղեցին, Կյուրիոն կաթողիկոսի գլխավորությամբ, Բյուզանդական եկեղեցու ազդեցությունը կրելով, քաղկեդոնականացվեց խզելով դարավոր կապը Հայոց եկեղեցու հետ: Հայ հոգևորականությունը բազմաթիվ փորձեր արեց վրացիներին հետ բերելու ուղղադավան միաբնակության, սակայն ապարդյուն: Վրաց եկեղեցին 608 թ. վերջնականապես բաժանվեց Հայոց եկեղեցուց:

Այս բաժանումից հետո, Քաղկեդոնական եկեղեցին դավանական պառակտության սերմեր ցանեց նաև Աղվանքի եկեղեցում՝ հույս ունենալով դավանափոխության միջոցով փոխել այդ երկրի քաղաքական ուղեգիծը՝ հօգուտ Բյուզանդիայի: Թեև Հայկական Աղվանքի որոշ հոգևորականներ (հատկապես Ամարասի և Մեծ կողմանց եպիսկոպոսները) հակվեցին քաղկեդոնականության կողմը, սակայն Աղվանքի եկեղեցին հավատարիմ մնաց Հայոց հետ դավանակցությանը[1]:

Մինչև հայերն ու վրացիները լուծում էին իրենց դավանաբանական խնդիրները, Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան պատերազմում էին միմյանց դեմ: Պարսից արքա Խոսրով Փարվեզը (590-628) զորքը շարժում էր առաջ, և որևէ ուժ չկար, որ կարող էր կասեցնել նրա առաջխաղացումը: Բյուզանդական կայսր Փոկասի (602-610) կողմից դիմադրություն ցուցաբերելու բոլոր փորձերը անհաջող էին անցնում: Խոսրով արքայի փորձառու զորավարներ Շահր-Վարազը և Շահենը բյուզանդացիներին հաջողության հասնելու ոչ մի հնարավորություն չէին տալիս[2]:

---

[1] **Վարդանյան Վ.,** Հայոց եկեղեցին վաղ միջնադարի քաղաքական խաչուղիներում, Վաղարշապատ, 2005, էջ 294-295:

[2] **Дмитриев В.** «Всадник в сверкающей броне»: Военное дело Сасанидского Ирана и история римско-персидских войн, СПб., 2008, с. 319.

608 թ. պարսիկները գրավում են Բյուզանդիայի տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի արևմտյան մասը և, դրա հետևանքով՝ ամբողջ Հայաստանը: 610 թ. Խոսրովի հրամանով Կարինի քաղաքացիները բռնի գաղթեցվում են Պարսկաստանի Ահմատան (Համադան) քաղաք: Գերիների հետ էր նաև ծերացած Հովհաննես Բագարանցի հակաթոռ Հայոց կաթողիկոսը, որը մահանում է գերեվարվելուց մեկ տարի անց: Կայսրությունը այլևս նոր կաթողիկոս չի նշանակում, ուստի վերջ է տրվում Հայոց եկեղեցու հակաթոռ կաթողիկոսությանը[3]: Վերջինիս վերացումից հետո Հայաստանի բյուզանդական մասի եկեղեցականները գալով Դվին՝ նզովում են Քաղկեդոնի ժողովն ու Լևոնի տոմարը և Աբրահամ կաթողիկոսին խնդրում են, որ իրենց վերցնի Մայր Աթոռի հովանու տակ. «...եկեալ յանդիման մեր՝ զբարեպաշտութիւն խոստովանեցին, նզովելով նոյնաձեւս ըստ երանելի հարցն մերոց զամենայն հերձուածողսն ե՛ւ զԱրիոս, ե՛ւ զՄակեդոն, ե՛ւ զՆեստոր, ե՛ւ զԵւտիքոս, ե՛ւ զչար ժողովն Քաղկեդոնի, ե՛ւ զպիղծ տոմարն Լեւոնի»[4]:

Այս դեպքերը հիշատակված են քաղկեդոնական աղբյուրում. «Աբրահամի կաթողիկոս դառնալուց երեք տարի անց պատերազմ տեղի ունեցավ Բասենում, և պարսիկները պարտության մատնեցին հռոմայեցիներին, պաշարվեց Կիթարիճ քաղաքը և Թեոդոսուպոլիսը՝ Փոկաս կայսեր Ե տարին և Խոսրովի Ի տարին: Նրանք գրավեցին բազմաթիվ այլ քաղաքներ, գերեցին նաև Հովհաննես կաթողիկոսին, որը թեպետ Հայաստանում էր գտնվում, բայց ենթարկվում էր հռոմայեցիներին: Այն ժամանակ էր, որ հերետիկոս Աբրահամ կաթողիկոսը ստիպեց Հովհաննեսի բաժնի եպիսկոպոսներին նզովել Քաղկեդոնի ժողովը, հակառակ դեպքում հեռանալ Հայաստանի շրջաններից: Վերջիններս չհամաձայնվեցին և նրանցից ոմանք անցան Տայք, ոմանք հոռոմոց երկիրը և վախճանվեցին օտարության մեջ»[5]:

Նույն ժամանակաշրջանում Բյուզանդիան գտնվում էր շատ ծանր վիճակում: Արևմուտքից երկիրն ասպատակում էին ավարներն ու սլավոննե-

---

[3] **Իսկանյան Վ.,** Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները IV-VII դդ., Ե., 1991, էջ 428:

[4] **Ուխտանէս եպիսկոպոս,** Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, Ժ դար (այսուհետև՝ Ուխտանես), Լիբանան, 2010, էջ 553:

[5] **Բարթիկյան Հ.,** "Narratio de rebus Armeniae", հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր (այսուհետև՝ Narratio de rebus Armeniae), Բանբեր Մատենադարանի, 1962, № 6, էջ 467:

ը, իսկ արևելքից՝ պարսիկները: 610 թ. Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցավ մի նոր պետական հեղաշրջում, գահընկեց արվեց և մահապատժի ենթարկվեց Փոկաս կայսրը: Նոր կայսր դարձավ Բյուզանդիայի աֆրիկյան նավատորմի հրամանատար Հերակլը (610-641): Նրա հայրը աչքի էր ընկել դեռևս Մորիկ կայսեր օրոք պարսիկների դեմ մղած ճակատամարտերում, հատկապես Հայաստանում[6]: Հերակլի հաջողությանը նպաստեց ոչ միայն աֆրիկյան հզոր նավատորմը, այլև Փոկասի հանդեպ ունեցած ժողովրդի ատելությունը և երկրի տնտեսական վիճակը: Հերակլը, տաղանդավոր զորավար լինելուց բացի, խոշոր ավատատերերի, սենատորների և բարձրաստիճան հոգևորականության ներկայացուցիչն էր[7]:

Սակայն Բյուզանդիայի գործերը արևելյան սահմաններին գնալով վատանում էին, և պարսիկները հերթով նվաճում էին կայսրության տարածքները, իսկ Հերակլը չէր կարողանում Խոսրովին արժանի հակահարված տալ: 611 թ. պարսիկները տիրացան Սիրիային՝ իր Անտիոք մայրաքաղաքով, հաջորդ տարի՝ Փոքր Ասիային, իսկ 613 թ., պարսից զորավար Սարվարը, գրավելով Դամասկոսը, պաշարեց Երուսաղեմը[8]: Երեք շաբաթ[9] տևող պաշարումից հետո պարսիկները գրավեցին քաղաքը, հազարավոր քրիստոնյաներ կոտորվեցին, շուրջ 35 000 հոգի գերվեցին: Գերի ընկավ նաև Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքը, իսկ սուրբ քաղաքը ենթարկվեց խոշոր ավերածությունների: Ամենաթանկ կորուստներից մեկը «Խաչափայտն» էր, որի վրա, ըստ ավանդության, խաչել էին Հիսուսին: Երուսաղեմի գրավումը և ավերումը աղետ էր ամբողջ քրիստոնյա աշխարհի համար[10]: Սակայն Խոսրով արքան շուտով հրաման է արձակում ազատել գերիներին և վերականգնել քաղաքը: Երուսաղեմի պատրիարքի տեղապահ է նշանակվում Մոդեստոսը: Քաղաքը վերականգնելուն մասնակցում էին նաև հայ ուխտավորները: Մոդեստոսը հայոց Կոմիտաս կաթողիկոսին ուղղած իր թղթում հայերի այցը Երուսաղեմ համարում էր Աստծո մխիթարություններից մեկը. «Աւրհնյալ է Աստուած… որ մխիթարեաց զմեզ մխիթարութեամբ բազմաւ ի վերայ ամենայն նեղու-

---

[6] **Լեո,** Հայոց պատմություն, հ. Բ, Ե., 1967, էջ 235-236:

[7] **Пигулевская Н.** Византия и Иран на рубеже VI и VII веков, М., 1947, с. 189-190.

[8] **Успенский Ф.** История Византийской империи VI-IX вв., М., 1996, с. 426.

[9] Ըստ Սեբեոսի՝ 19 օր:

[10] **Успенский Ф.,** նշվ. աշխ., էջ 426-427: Տե՛ս նաև **Սեբեոս,** էջ 155:

թեանց մերոց ի գալստեան ձերոյ հաւտիդ»[11]: Ի պատասխան նամակում Հայոց կաթողիկոսը գրում է. «Մի՛ այսուհետեւ ողբասցէ Սիովն, եւ մի՛ զգեցցի սուգ Երուսաղէմ, քանզի աւադիկ եկեալ հասեալ է արքայն Քրիստոս փրկել եւ մխիթարել. Այլ պսակ մխիթարութեան քո ի ծաղկացու չարչարանաց նորա բոլորի, եւ մահ նորա թագ մխիթարութեան եղիցի ի վերայ գլխոյ քոյ»[12]:

Երուսաղեմի գրավումը առիթ դարձավ, որ Խոսրով Փարվեզը նույնպես խառնվի քրիստոնյաների դավանաբանական վեճերին, քանի որ արդեն իր տիրապետության տակ էր մի ավելի ընդարձակ քրիստոնյա աշխարհ, որտեղ իր ազդեցությունը ուներ նաև բյուզանդականությունը:

Ինչպես հայտնի է, Խոսրով Փարվեզի հոր՝ Որմիզդ արքայի (579-590 թթ.) կառավարման ժամանակ Պարսկաստանում հովանավորվում էին նեստորականները: Սակայն Խոսրովի գահակալությունից հետո իրավիճակը փոխվեց: Պարսկաստանում հովանավորության արժանացան նաև միաբնակ քրիստոնյաները, քանի որ Խոսրով արքան կնության էր առել Մորիկ կայսեր դստերը՝ Մարիային և քրիստոնյա Շիրին թագուհուն, որը միաբնակ էր[13]: 609 թ. սկսած՝ Խոսրովը նեստորականներին զրկեց կաթողիկոս ընտրելու իրավունքից, և այդ արտոնությունը տվեց Գաբրիել բժշկապետին, որը Շիրին թագուհու մտերիմն էր և մեծ ազդեցություն ուներ պարսից արքունիքում: Գաբրիելը ևս միաբնակ քրիստոնյա էր և նրա դրդմամբ, արքան հրամայեց նեստորականների պարագլուխներին բանտարկել, իսկ նրանցից ամենանշանավորին՝ Գեորգ Իզալացուն խաչել տվեց[14]: Այդպիսով, Տիզբոնի կաթողիկոսական աթոռը դուրս եկավ նեստորականների իրավասությունից:

Խոսրովը, որոշելով վերջ դնել իր կողմից նվաճված քրիստոնյաների դավանաբանական վեճերին, Տիզբոնում ժողով է հրավիրում: Ասողիկը

---

[11] **Սեբեոս,** Պատմութիւն (այսուհետև՝ Սեբեոս), քննական բնագիրը՝ Գ. Աբգարյանի, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Գ. Խաչատրյանի և Վ. Եղիազարյանի, Ե., 2005, էջ 156:

[12] Նույն տեղում, էջ 164:

[13] **Луконин В.** Древний и раннесредневековый Иран, М., 1987, с. 183-184.

[14] **Տեր-Մինասյան Ե.,** Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Ե., 1971, էջ 53-54:

վկայում է, որ այդ ժողովը կայացել է Երուսաղեմի գրավումից հետո[15]: Հայտնի է, որ Խոսրով Փարվեզի զորքերն այդ քաղաքը գրավել են 614թ., հետևաբար նշյալ ժողովը պետք է կայացած լինի դրանից հետո, հավանաբար 615 թ.: Երվանդ Տեր-Մինասյանը Տիզբոնի ժողովի թիվ է նշում 612 կամ 613 թթ.[16]: Սակայն ժողովը Երուսաղեմի գրավումից առաջ չէր կարող լինել նաև այն պատճառով, որ պարսից արքան կլանված էր Բյուզանդիայի դեմ մղվող պատերազմով, ուստի հազիվ թե ժամանակ տրամադրեր դավանական խնդիրներին[17]:

Տիզբոն էին ժամանել բազմաթիվ քրիստոնյա հոգևորականներ (որոնց թվում նաև Երուսաղեմից գերեվարված Զաքարիա պատրիարքը), իմաստասերներ, նեստորական և քաղկեդոնական եպիսկոպոսներ: Հայաստանից ժողովին ներկա էին Կոմիտաս Մամիկոնյան[18] և Մատթեոս Ամատունի եպիսկոպոսները[19]: Խոսրով Փարվեզը ժողովի վերակացու էր նշանակել Սմբատ Բագրատունուն և Գաբրիել բժշկապետին[20]: Արքայի հրամանով, ժողովը քննարկելու էր միայն առաջին չորս տիեզերական ժողովների (Նիկիայի, Կոստանդնուպոլսի, Եփեսոսի, Քաղկեդոնի) դավանությունների հարցը, իսկ տարատեսակ աղանդներին անդրադարձ չէր լինելու: Ժողովում իրենց կարծիքը հայտնեցին նաև Զաքարիա պատրիարքը և Ալեքսանդրիայից գերեվարված հոգևոր հայրերը. «...հաւատ ճշմարիտ այն է, որ ի Նիկիայն ասացաւ առ երանելեաւն Կոստանդիանոսիւ, եւ նմին միաբան են Կոստանդնուպոլսին եւ Եփեսոսին. եւ նոցին

---

[15] **Ստեփանոս Տարաւնեցի Ասողիկ,** Պատմութիւն տիեզերական, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, Ժ դար (այսուհետև՝ Ասողիկ), Ե., 2011, էջ 697:

[16] **Տեր-Մինասյան Ե.,** նշվ. աշխ., էջ 47-52:

[17] **Վարդանյան Վ.,** նշվ. աշխ., էջ 297:

[18] Կոմիտաս Աղցեցու կաթողիկոսության թվականները ստույգ չեն: Ըստ Սեբեոսի, նա միանգամից հաջորդեց Աբրահամ Աղբաթանեցուն (տե՛ս **Սեբեոս,** էջ 146): Նույնը ասում է նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցին [տե՛ս **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցւոյ** Պատմութիւն Հայոց (այսուհետև՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի), Ե., 1996, էջ 76]: Իսկ Մ. Օրմանյանը կարծում է, որ Աբրահամ կաթողիկոսի մահից հետո Կոմիտասը գլխավորել է Հայոց եկեղեցու եպիսկոպոսներին, սակայն պաշտոնապես կաթողիկոս է ձեռնադրվել Տիզբոնի ժողովից հետո (տե՛ս **Օրմանյան Մ.,** Ազգապատում, Կոստանդնուպոլիս, 1912, սյունյակ 658, 659):

[19] Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II (այսուհետև՝ ՀԺՊ, հ. II), Ե., 1984, էջ 294:

[20] **Լեո,** նշվ. աշխ., էջ 242: Տե՛ս նաև **Ակինյան Ն.,** Կիւրոն կաթողիկոս վրաց, Վիեննա, 1910, էջ 163:

միաբան Հայոց հաւատն է ճշմարտութեամբ: Իսկ Քաղկեդոնի ասացեալն ոչ է միաբան նոցին, որպէս ձեր իսկ բարերարութիւնդ ծանեաւ»[21]:

Երկար քննարկումներից հետո Տիզբոնի ժողովը վճռեց մերժել Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները և վերահաստատեց առաջին երեք տիեզերական ժողովների դավանությունը: Ուշագրավ է Ասողիկի վկայությունը այս մասին. «Եւ հրաման տուեալ թագաւորին խնդիր առնել ի գանձս արքայի, եւ խնդրեալ գտին տետրեայս գրեալ ի վերայ հաւատս ճշմարիտս ըստ միաբանութեան հաւատոյ աշխարհիս Հայոց, որ էր կնքեալ մատանեաւ Կաւատայ արքայի եւ որդւոյ նորին Խոսրովու: Յորոյ վերայ հրաման ետ եւ արքայ Խոսրով, եթէ «Ամենայն քրիստոնեայք, որք ընդ իմով իշխանութեամբ են, հաւատ զՀայոցն կալցին»: Եւ որ միաբանէին ընդ Հայոց հաւատոյս ի կողմանս Ասորեստանի՝ կամ Կայեշով մետրապալիտ եւ այլ տասն եպիսկոպոսք եւ նոցին միաբան աստուածասէր թագուհին Շիրէն եւ քաջն Սմբատ եւ բժշկապետն մեծ: Իսկ զպատճէն ուղիղ խոստովանութեանն արքայ Խոսրով հրամայեաց կնքել իւրով մատանեաւ եւ տալ ի գանձն արքունի»[22]:

Կոմիտաս Աղցեցին Հայոց եկեղեցու դավանության «թուղթը» տալիս է ժողովին, և նրա հետ միանում են Կամյիշով մետրոպոլիտը, Սմբատ Բագրատունին, Շիրին թագուհին, Գաբրիել բժշկապետը և տասն եպիսկոպոսներ, որոնց անունները հիշատակված են Կոմիտասի «Հաւատոյ թղթի» մեջ[23]: Կոմիտաս Աղցեցին ժողովականներին ներկայացավ իբրև Հայոց կաթողիկոս. «Ես Կումիտաս Մամիկոնէից եպիսկոպոս, որ յաջորդեցայ ի կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծաց», և հանդես եկավ Հայաստանի իր «հավատացյալ հոտի» անունից[24]: Շատ հնարավոր է, որ նա եպիսկոպոսների ու իշխանների կողմից արդեն ընտրված էր և Ամատունյաց եպիսկոպոսի հետ գնացել էր Պարսից դուռ, որպեսզի Խոսրով Փարվեզի անհրաժեշտ հաճությունն ու հաստատությունը ստանա: Սմբատ Բագրատունու և Գաբրիել բժշկապետի միջնորդությամբ, որպես միաբնակության ներկայացուցչի դա հաջողվում է Կոմիտասին: Վերջինս ժողովականներին է ներկայացնում Հայոց եկեղեցու դավանանքի բովանդակությունը:

---

[21] **Ասողիկ,** էջ 700:
[22] Նույն տեղում:
[23] Տե՛ս Գիրք Թղթոց, Մատեանագրութիւն նախնեաց, Թիֆլիս, 1901, էջ 212-219:
[24] Նույն տեղում, էջ 218:

Հավատի այդ գիրը կտրականապես մերժում էր քաղկեդոնականությունը և հիմնավորում Հայոց եկեղեցու որդեգրած հավատամքը, որի էությունն էր՝ «Մի բնութիւն աստուածութեանն, մի իշխանութիւն, մի զաւրութիւն, մի պետութիւն» գաղափարը: Հայոց հավատքի ամփոփումը ներկայացնող այդ գրությունն արժանացավ Խոսրով արքայի հավանությանը, քանի որ այն համապատասխանում էր նրա քաղաքական շահերին[25]:

Ինչպես տեսնում ենք, Խոսրով արքայի հրամանով, Հայոց հավատը դառնում է պարսից պետության կողմից ընդունված միակ դավանանքը քրիստոնյաների համար: Ըստ այդմ, Հայոց Առաքելական Եկեղեցին իր հովանու տակ պետք է միաբաներ Պարսկաստանի բոլոր քրիստոնյաներին: Անգամ Երուսաղեմի եկեղեցին ստիպված էր ապավինել Հայոց եկեղեցու հովանավորությանը՝ ըստ երևույթին հրաժարվելով նախկինում որդեգրած քաղկեդոնամետ ուղեգծից[26]: Այս որոշումը բխում էր Սասանյանների քաղաքական շահերից, քանի որ 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովում որոշվել էր, որ արևելքի եպիսկոպոսները վեճերի դեպքում կարող էին ուղղակի դիմել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին, իսկ դա նաև նշանակում էր, որ արևելյան եկեղեցիների թեմերն ընդգրկվում էին կայսրության քաղաքականության ոլորտը, որին հաջորդելու էր դրանց եկեղեցական համայնքներին պատկանող տարածքների զավթումը: Բնականաբար, Սասանյանները չէին կարող հանդուրժել նման իրավիճակը, և այդ պատճառով արքան հանդես եկավ Հայոց եկեղեցու «հովանավորի» դերում, որպեսզի կարողանա իրականացնել իր քաղաքական ծրագրերը[27]: Ամեն դեպքում, սա զիջում էր Հայոց եկեղեցու նկատմամբ:

Հայոց նորընծա կաթողիկոս Կոմիտաս Աղցեցին (615-628) ձեռնամուխ է լինում մի շարք կարևոր գործերի, ինչպես, օրինակ, սուրբ Հռիփսիմեի տաճարի նոր շենքի կառուցմանը. «Եւ եղև ամի ԻԸ-երորդի թագաւորութեանն Ապրուէզ Խոսրովու քակեաց կաթուղիկոսն Կումիտաս զմատուռ սրբոյն Հռիփսիմեայ ի Վաղարշապատ քաղաքի…»[28]:

---

[25] **Վարդանյան Վ.,** նշվ. աշխ., էջ 298:

[26] Նույն տեղում:

[27] ՀԺՊ, հ. II, էջ 295:

[28] **Սեբեոս,** էջ 166: Տե՛ս նաև **Հովհաննես Դրասխանակերտցի,** էջ 76, 78:

Կոմիտասը գրել է նաև քերթվածներ, որոնցից հատկապես նշանավոր է Հռիփսիմյանց կույսերին նվիրված շարականը՝ «Անձինք նուիրեալք» վերնագրով[29]:

Լուծելով Պարսկաստանի ներսում ծագած դավանաբանական խընդիրները՝ Խոսրով արքան շարունակեց իր արշավանքները: 616 թ. պարսիկները գրավեցին Եգիպտոսը, և արդեն 610-ականների վերջին՝ Էգեյան ծովի մի շարք կղզիներ, որոնց մեջ էր գտնվում նաև Ռոդոսն ու ծովափնյա Քաղկեդոն քաղաքը, որոնք համարվում էին Բյուզանդիայի հիմնական հենարանները Բոսֆորում: Բյուզանդիան զրկվել էր իր ասիական և եգիպտական ամենահարուստ տիրույթներից և ամեն կողմից ենթարկվում էր հարձակումների: Թվում էր, թե նման ճնշումների կայսրությունը երկար չի դիմանա ու կփլուզվի[30]:

Պարսիկներին համարելով որպես կայսրությանը սպառնացող ամենամեծ վտանգ՝ Հերակլը 620 թ. հաշտություն է կնքում ավարների հետ: Պատերազմ սկսելու համար կայսրին անհրաժեշտ էր դրամական միջոցներ, որոնց հիմնական աղբյուրը Բյուզանդական եկեղեցին էր: Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Սերգիոսը կողմ էր եկեղեցու գանձերը բանակին տրամադրելուն, քանի որ Երուսաղեմի գրավումից և Սուրբ Խաչափայտը Տիզբոն տանելուց հետո, նա Բյուզանդիայի սկսած պատերազմը ընդդեմ Պարսկաստանի համարում էր սրբազան[31]:

Սկսվում են Պարսկաստանի դեմ բյուզանդական արշավանքները (623-628 թթ.): Հերակլը Պարսկաստանի դեմ հարձակման հենարան է դարձնում Հայաստանը և կովկասյան մյուս երկրները՝ Լազիկան, Վրաստանը և Աղվանքը: Այս անգամ ևս Հայաստանը դառնում է պարսկա-բյուզանդական ընդհարումների թատերաբեմ[32]:

623 թ. գարնանը Հերակլը Հայաստանով անցնում է դեպի Ատրպատականի Գանձակ քաղաք: Նրա երթուղին Պոնտոսի, Փոքր Հայքի, Կարինի, Վանանդի և Շիրակի վրայով հասնում էր Դվին, ապա Նախիճավան, այնտեղից՝ Ատրպատականի Գանձակ[33]:

---

[29] Շարականների ընտրանի, Ե., 2004, էջ 41:
[30] **Дмитриев В.,** նշվ. աշխ., էջ 319-320:
[31] **Успенский Ф.,** նշվ. աշխ., էջ 429-430:
[32] **Իսկանյան Վ.,** նշվ. աշխ., էջ 431:
[33] ՀԺՊ, հ. II, էջ 297:

Ատրպատականում Խոսրովը չկարողացավ դիմադրություն ցույց տալ կայսերական զորքին և պարտություն կրելով՝ անցավ Միջագետք: Հերակլը գրավեց Ատրպատականի մայրաքաղաք Գանձակը, սակայն բյուզանդացիները առաջ գնալ չկարողացան, քանի որ արդեն ձմեռնամուտ էր: Բյուզանդական զորքը նահանջեց Կովկաս՝ այնտեղ ձմեռելու[34]:

Որոշելով ձմեռել Աղվանից բարեբեր դաշտավայրում, կայսրը հրաման ուղարկեց Պարտավ մայրաքաղաք, որպեսզի տեղի իշխաններն ու ժողովուրդը բյուզանդական զորքին պարեն մատակարարեն[35]: Բյուզանդացիները գրավեցին Պարտավը և ճամբար դրեցին Տրտու գետի ափին գտնվող Դյութական գյուղի մոտ[36]:

Այսպիսով, 623 թ. Հերակլի սկսած արշավանքը առաջխաղացում չունեցավ[37]:

626 թ. Հերակլը ձեռնամուխ է լինում պարսկական երկրորդ արշավանքին: Այդ նպատակով նա գալիս է Լազիկա և խազարների առաջնորդ Ջեբուխաքանի հետ ռազմական դաշինք է կնքում: Խազարները ասպատակում են Աղվանքն ու Վրաստանը և 627 թ. պաշարում են Թիֆլիսը[38]: Դա ոչինչ չտվեց Հերակլին, և նա խազարներից վերցնելով 40 000–անոց հեծելազոր՝ գնաց դեպի Պարսկաստան: Նա իր զորքով շարժվում է դեպի Ատրպատականի ծայրում գտնվող Զարասպ լեռան մյուս կողմը և հասնում է Նինվե[39]: Այստեղ 627 թ. դեկտեմբերի 12-ին երկու երկրների միջև տեղի ունեցավ խոշոր և վճռական ճակատամարտ: Պարսկական բանակը պարտվեց, իսկ նրա հրամանատարը սպանվեց: Այնուհետև Հերակլը հարվածներն ուղղեց պարսից մայրաքաղաքից ոչ հեռու գտնվող պալատների վրա, որոնցից մեկում էլ տոնեց Քրիստոսի ծնունդն ու հայտնությունը[40]:

Սակայն Հերակլը որոշեց չգնալ Տիզբոն, այլ այրելով ու ավերելով իր ճանապարհին հանդիպած ամեն ինչ, շարժվեց դեպի Ատրպատական և

---

[34] **Լեո,** նշվ. աշխ., էջ 246:

[35] **Մովսէս Կաղանկատուացի,** Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, Ժ դար (այսուհետև՝ Մովսես Կաղանկատվացի), Լիբանան, 2010, էջ 178-179:

[36] Նույն տեղում, էջ 179:

[37] **Լեո,** նշվ. աշխ., էջ 247-248:

[38] **Իսկանյան Վ.,** նշվ. աշխ., էջ 437:

[39] **Սեբեոս,** էջ 177: Տե՛ս նաև ՀԺՊ, հ. II, էջ 300-301:

[40] **Լեո,** նշվ. աշխ., էջ 251:

այնտեղ սպասեց Պարսկաստանում տեղի ունեցող դեպքերի հետագա զարգացմանը[41]:

Իսկ Պարսկաստանում պալատական հեղաշրջում էր կազմակերպվել պարսից տիրակալի դեմ: Խոսրով արքան իր փախուստով կորցրել էր հարգանքը արքունի մեծամեծերի մոտ, բացի այդ, նա իր անդրանիկ որդի Կավատին զրկել էր գահը ժառանգելու իրավունքից և հրամայել էր նրան փակել մի ամրոցում: Պալատականները Կավատին ազատ արձակեցին և 628 թ. փետրվարի 25-ին նրան թագավոր հռչակեցին: Կավատը սպանեց իր հորը և եղբայրներին ու հետո բանակցություններ սկսեց Հերակլ կայսեր հետ: Այսպիսով, մահացավ պարսից ամենահզոր արքաներից մեկը, ով իր երկրի սահմանները գրեթե հասցրել էր Աքեմենյանների ժամանակաշրջանի Պարսկաստանի սահմաններին[42]:

Չնայած որ Կավատ Բ-ին վիճակված չէր թագավորել երկար ժամանակ, այնուամենայնիվ, նրա օրոք տեղի ունեցան որոշ կարևոր իրադարձություններ:

Խորհրդակցելով արքունի մեծամեծերի հետ՝ Կավատը իշխան Ռաշնանիի գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկեց Հերակլի մոտ: Պարսից իշխանը ճոխ ընծաներով ներկայացավ Հերակլին: 628 թ. խաղաղության դաշն կնքեց պարսիկների հետ և հրամայեց ազատ արձակել բոլոր գերիներին և վերադարձնել ողջ ավարը[43]: Կայսրության համար բարեհաջող բանակցություններից հետո Հերակլը վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս, որտեղ նրան դիմավորեցին մեծ ցնծությամբ: Հատկապես ուրախ էր հոգևորականությունը, քանի որ կայսրի հրամանով նեստորական կաթողիկոս Իշոյասը «Սուրբ Խաչափայտը» Տիզբոնից Կոստանդնուպոլիս էր տարել:

Այսպիսով, ավարտվեց Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև տեղի ունեցող երկարատև պատերազմը, և երկու երկրների միջև խաղաղություն հաստատվեց:

Կավատ Բ-ն Հայաստանի մարզպան նշանակեց Վարազտիրոց Բագրատունուն՝ Սմբատ Բագրատունու (Վրկանի) որդուն: Դեռևս Խոսրով

---

[41] Նույն տեղում:

[42] **Նեօլդեքե Թ.,** Պատմութիւն Սասանեան տէրութեան, Վաղարշապատ, 1896, էջ 79-80:

[43] **Սեբեոս,** էջ 183:

արքան Վարազտիրոցին նշանակել էր իրեն մատռվակ՝ նրան տալով Ջավիտյան-Խոսրով[44] պատվանունը:

Կավատ Բ-ն Վարազտիրոցին վերապահեց նաև Հայոց կաթողիկոսի ընտրությունը: Երբ նորանշանակ մարզպանը եկավ Հայաստան, Կոմիտաս կաթողիկոսը արդեն վախճանվել էր, և հարկ էր նոր կաթողիկոս ընտրել:

628 թ. մարզպանը գումարեց եկեղեցականների ու իշխանների ժողով, որտեղ Ռշտունյաց իշխան Թեոդորոսի առաջարկով կաթողիկոս ընտրվեց Քրիստափորը: Սակայն վերջինս երկպառակություն մտցրեց Վարազտիրոցի և հայ նախարարների միջև: Անգամ կարողացավ Վարազտիրոցի եղբորը լարել նրա դեմ: Կաթողիկոսի պահվածքը խորշելի էր նախարարների ու հոգևորականների համար, ուստի երկու տարի հետո նրանք հավաքվեցին և քննելով Քրիստափորի արարքները՝ անարգանքով կարգալույծ արեցին նրան[45]: Վարազ տիրոցը կաթողիկոս կարգեց Եզր Փառաժնակերտցուն (630-641):

Կավատ Բ-ն թագավորեց ընդամենը կես տարի: Ենթադրվում է, որ նա թունավորվել է Շիրին թագուհու ձեռքով[46]: Կավատի մահից հետո պարսից գահին նստեց նրա յոթնամյա որդի Արտաշիր Գ-ն: Սակայն Խոսրով Փարվեզի զորավար Շահր-Վարազը ապստամբեց մանուկ թագավորի դեմ և սպանելով նրան՝ 630 թ. խլեց պարսից գահը: Շահր-Վարազն իշխեց մեկ ու կես ամիս և սպանվեց պարսից իշխանների ձեռքերով. սրանք չէին կարող թույլ տալ, որ Սասանյաններից բացի, որևէ մեկը նստի պարսից գահին: Նրա սպանությունից հետո գահը անցավ Խոսրով Փարվեզի դստերը՝ Բորանին (Բուրանդուխտ): Այս թագուհին 630 թ. վերջնական հաշտություն կնքեց Հերակլ կայսեր հետ: Բորանին ևս վիճակված էր շատ կարճ թագավորություն, ինչպես և նրա քրոջը՝ Ազերմիդուխտին, որը 631 թ. բազմեց պարսից գահին: Վերջինս ինչ-ինչ պատճառներով սպանել տվեց Ատրպատականի կուսակալ Խոռոխ-Որմիզդին, որի որդին՝ զորավար Ռոստոմը կարողացավ գահընկեց անել թագուհուն: Այս դեպքից հետո պարսից ավագանին բաժանվում է երկու կուսակցության՝ մեկը Տիզբոնում թագավոր է կարգում Ֆերրոխզադ Խոսրովին, իսկ

---

[44] Նշանակում է՝ հավիտյան Խոսրով:

[45] **Սեբեոս,** էջ 185:

[46] **Дьяконов М.** Очерк истории древнего Ирана, М., 1961, с. 319.

մյուսը՝ 633 թ. Պերսեպոլիսում թագավոր է հռչակում Հազկերտին, որը Խոսրով Փարվեզի թոռն էր: Շուտով, սակայն, առաջինը սպանվում է, և Հազկերտ Գ-ն է հաստատվում Տիզբոնի գահի վրա: Նրանով էլ ավարտվում է Սասանյան թագավորությունը[47]:

VII դ. առաջին կեսին, մինչ Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան զբաղված էին պատերազմներով, Արաբական թերակղզում ձևավորվում է նրանց ընդդիմադիր նոր ուժ: 630-ական թ. առաջացած Արաբական խալիֆայությունը դառնում է ժամանակի հզոր տերություններից մեկը:

Արաբական աճող սպառնալիքի պայմաններում Բյուզանդիայի քրիստոնեական արևելքը (որտեղ մեծամասնություն էին կազմում հակաքաղկեդոնականները) կայսրության հետ սերտորեն կապելու համար անհրաժեշտ էր վերացնել դավանական անջրպետը, որն առաջացել էր Քաղկեդոնական և նրան հակոտնյա եկեղեցիների միջև: Այս իրավիճակում Բյուզանդիայի համար առաջնակարգ նշանակություն էր ձեռք բերում նաև Հայոց եկեղեցու դիրքորոշումը: Կայսրության սահմաններում բնակվող քրիստոնյաներին համախմբելու խնդիրը լուծելու համար Հերակլ կայսրը առաջ քաշեց դավանական այնպիսի բանաձև, որն ընդունելի լիներ թե՛ քաղկեդոնականների և թե՛ հակաքաղկեդոնականների համար[48]: Սիրիայի Սերգիոս պատրիարքը (610-638) տալիս է դավանական մի նոր ձևակերպում, ըստ որի, Քրիստոսի մեջ երկու բնություն կա՝ աստվածային և մարդկային, որոնք միացած են մեկ անձի մեջ, ուստի կամքը մեկ է: Այս նոր դավանանքը կոչվեց «մոնոֆելիզմ» (միակամություն): 634 թ. այն հաստատվեց որպես Բյուզանդիայի պաշտոնական դավանանք[49]:

Այս բանաձևը, առաջնություն վերապահելով երկաբնակությանը, այդ կերպ ընդառաջում էր Հայոց և մյուս եկեղեցիների վարդապետությանը: Հերակլը և Սերգիոս պատրիարքը ամեն կերպ փորձում էին մերձեցնել Հայ և Բյուզանդական եկեղեցիները: Կայսրը հույս ուներ այդ կերպ Հայաստանը ներգրավել իր քաղաքական ծրագրերի մեջ և նրան դարձնել իր դաշնակիցը[50]:

---

[47] **Սեբեոս,** էջ 187: Տե՛ս նաև **Լեո,** նշվ. աշխ., էջ 264-265:
[48] **Վարդանյան Վ.,** նշվ. աշխ., էջ 302:
[49] **Իսկանյան Վ.,** նշվ. աշխ., էջ 443-444:
[50] **Վարդանյան Վ.,** նշվ. աշխ., էջ 303:

Արևմտյան Հայաստանի սպարապետ Մժեժ Գնունու միջոցով, Հերակլը Հայոց կաթողիկոս Եզրին առաջարկում է ներկայանալ իրեն և հաստատել եկեղեցական միությունը: Եզրը բանակցում է հայ նախարարների և Մարզպանական Հայաստանի սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունու հետ, և միասնական որոշում է ընդունվում. կաթողիկոսը պետք է ներկայանա բյուզանդական կայսրին, սակայն պետք է պաշտպանի Հայոց եկեղեցու իրավունքը: Եզրը մի քանի նշանավոր եկեղեցականների ուղեկցությամբ դուրս է գալիս Դվինից[51]: Հանդիպման տեղն ու ժամանակը մեզ հայտնի է քաղկեդոնական աղբյուրից. «Խոսրովի մահվան Դ տարին և Հերակլի թագավորության ԻԳ տարին (Հերակլը) գալով Մեծ Հայք, հրամայեց Թեոդոսուպոլսում մեծ ժողով գումարել՝ բոլոր եպիսկոպոսների և վարդապետների, կաթողիկոս Եզրի և բոլոր ազատների մասնակցությամբ՝ քննելու և եզրակացության հանգելու համար Քրիստոսի՝ մեր Աստուծո երկու բնությունների և Քաղկեդոնի ժողովի հարցի շուրջը: Երեսուն օր նրանք քննեցին այդ հարցը, և հայերը համոզվեցին (սուրբ հայրերի) գրքերից և իրենց ձեռքով ստորագրեցին ու երդվեցին այլևս այդ մասին երբեք չհակաճառել»[52]:

Այդ ժողովում նզովվեցին բոլոր հերձվածները, բայց դրանց շարքում չդասվեց միաբնակությունը, որը Քաղկեդոնական եկեղեցին հերձված էր համարում: Այս հանգամանքը նույնպես Եզրին հիմք էր տվել Հերակլին դիտել որպես ուղղափառ և հաղորդվել նրա հետ[53]:

Չնայած որ Կարինի ժողովից հետո հայերը շարունակեցին հավատարիմ մնալ միաբնակությանը, այնուամենայնիվ, Եզրի միաբանելը կայսեր առաջարկին հայ եկեղեցականների կողմից դիտվեց իբրև քաղկեդոնականության ընդունում և խիստ դատապարտվեց: Այս մասին Հովհաննես Դրասխանակերտցին գրում է. «Բայց քո յիրաւի, կոչեցաւ անունդ Եզր, վասն զի յեզր տարեալ հաներ տրոհեցեր զՀայաստանեայսս՝ քակեալ զսահման հաւատոյ Հարցն մերոց ուղղափառաց և խրամատեալ զցանկն առաքելական և ի մարդադաւան տօմարն Լևոնի կործանեալ»[54]:

---

[51] **Իսկանյան Վ.,** նշվ. աշխ., էջ 445-446:
[52] Narratio de rebus Armeniae, էջ 468:
[53] **Վարդանյան Վ.,** նշվ. աշխ., էջ 306:
[54] **Հովհաննես Դրասխանակերտցի,** էջ 80, 82:

Հայրենիք վերադառնալով՝ Եզրը շարունակեց մնալ իր դավանանքին (հակառակ դեպքում նա չէր մնա Հայոց հայրապետի պաշտոնում) և խրախուսեց քաղկեդոնամերժ քարոզչությունը: Չնայած կայսրության քաղաքական և եկեղեցական գործիչների ճիգերին՝ երկու երկրների եկեղեցիների միության փորձը միակամության ասպարեզում լուրջ հաջողություն չունեցավ և կորցրեց իր քաղաքական նշանակությունը Արաբական խալիֆայության առաջխաղացման հետ զուգահեռ[55]:

634 թ. հետո իրար են հաջորդում արաբների խոշոր հաղթանակները: Արաբները, քաղաքական մեծ հեռատեսություն ցուցաբերելով, իրենց արշավանքների ժամանակ տանելի պայմաններ էին առաջարկում նվաճված երկրների ու քաղաքների ազգաբնակչությանը, ինչը անջատողական տրամադրություններ էր ծնում Բյուզանդական կայսրության և Պարսկաստանի ներսում[56]:

637 թ. նրանք արևելքում գրավեցին Երուսաղեմը, իսկ արևմուտքում՝ պարսից մայրաքաղաք Տիզբոնը: Երուսաղեմը գրավելով՝ արաբ խալիֆ Օմարը տեղի քրիստոնյաներին թույլ տվեց մնալ իրենց կրոնին կամ ցանկության դեպքում իսլամ ընդունել[57]: Երուսաղեմի հայ գաղութի համար Օմարի նվաճումը ազատություն էր հույն կղերի հալածանքներից, քանզի տեղի պատրիարք Սոփրոնիոսը, որ ազդեցիկ քաղկեդոնական էր, անհանդուրժող վերաբերմունք ուներ միաբնակների նկատմամբ: Արաբների նվաճումից հետո բազմաթիվ հայեր, որոնք քաղկեդոնականների պատճառով փախել էին Երուսաղեմից, կրկին վերադարձան սուրբ քաղաք[58]:

637 թ., երբ արաբները գրավեցին նաև պարսից մայրաքաղաքը, Հազկերտ Գ-ն, իր հետ վերցնելով երկրի գանձերի մեծ մասը, շտապեց փախչել դեպի արևելք[59]: Նա օգնություն խնդրեց Չինաստանի կայսրից, սակայն ապարդյուն: Չկարողանալով դաշնակից ուժ գտնել՝ Հազկերտ Գ-ն ստիպված եղավ սեփական ուժերով դուրս գալ արաբների դեմ. 642 թ. Նեհավենդ կոչվող գյուղի մոտ Պարսից զորքը ջախջախվեց, իսկ արքան դիմեց փախուստի: Նա գնաց Քերման, ապա Սիջիստան, հետո Խորա-

---

[55] **Դանիելյան Է.,** Հայաստանի քաղաքական պատմությունը և Հայ առաքելական եկեղեցին (VI-VII դարեր), Ե., 2000, էջ 153:

[56] **Լեո,** նշվ. աշխ., էջ 280-281:

[57] **Успенский Ф.,** նշվ. աշխ., էջ 534:

[58] **Լեո,** նշվ. աշխ., էջ 282-283:

[59] **Дьяконов М.,** նշվ. աշխ., էջ 320:

սան՝ իր նախկին տերության հյուսիս-արևելյան մասը: Սակայն Մերվ քաղաքի կառավարիչը, չցանականալով իր հարաբերությունները սրել արաբների հետ, հրաժարվեց ընդունել պարսից արքային և որոշեց սպանել նրան: Իմանալով այդ մասին՝ Հազկերտ Գ-ն գիշերով միայնակ փախավ Մերվից և ճանապարհից հոգնած մտավ մի ջրաղաց՝ հանգստանալու: Ջրաղացպանը, տեսնելով նրա թանկարժեք զգեստն ու զարդերը սպանեց նրան, թալանեց, իսկ դին նետեց գետը: Այսպիսի անփառունակ վախճան ունեցավ Սասանյանների վերջին արքան, և նրա մահով (651 թ.) վերջ դրվեց նաև Սասանյանների դինաստիային, որը կառավարեց Իրանում 425 տարի[60]:

Այսպիսով, Սասանյան Պարսկաստանի անկմանը զուգընթաց, Հայաստանի արևելյան նահանգները անցան արաբների տիրապետության տակ: Հայոց երկիրը կրկին ենթարկվեց ասպատակությունների և նորանոր փորձությունների: Այս պայմաններում անհրաժեշտություն առաջացավ համախմբվելու և կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալու Հայոց նոր, հզոր և այլակրոն թշնամուն:

ПЕРСИДСКО-ВИЗАНТИЙСКАЯ ПОЛИТИКА В ОТНОШЕНИИ АРМЯНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ VII ВЕКА

ТЕР-ГРИГОРЯН А.А.

Резюме

В период персидско-византийских войн в первой половине VII века обе страны пытались путем религиозных уступок привлечь армян на свою сторону. В этой связи в 615 году по указу персидского царя Хосрова армянская вера становится единственной христианской религией, принятой персидским государством для своего христианского населения. Соответственно, Армянская Апостольская церковь должна была объединить всех христиан, живущих в Персии. Позже, при растущей арабской угрозе, византийский император Ираклий вынужден был выдвинуть общепринятую религиозную формулу, приемлемую как для халкидонитов, так и для

[60] Նույն տեղում, էջ 320-321:

антихалкидонитов, чтобы объединить живущих в империи христиан. Новое вероучение называлось «монофелизм». В 634 году монофелизм был признан в качестве официального вероучения в Византийской империи.

PERSIAN-BYZANTINE POLICY TOWARDS THE ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH IN THE FIRST HALF OF THE 7TH CENTURY

A. TER-GRIGORYAN

Abstract

During the Persian-Byzantine wars in the first half of the 7th century, both countries wanted to attract Armenians to their side by religious concessions. That is why in 615 by Khosrov king's decree, the Armenian belief becomes the only Christian religion adopted by the Persian state for its Christian population. Accordingly, the Armenian Apostolic Church had to unite all the Christians living in Persia. Later, under increasing of the Arab threat, Byzantine Emperor Heraclius was forced to propagate a common religious formula acceptable for both the Chalcedonians and the Anti-Chalcedonians in order to unite the Christians living within the empire. That new religion was called "monophilism". In 634 monophilism was established as an official religion in the Byzantine Empire.